

УДК 93(477)«18»

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2020.31.220049>

Людмила Новікова
ORCID.ORG/ 0000-0003-4764-7867
кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Одеса) Україна
novikova@onu.edu.ua
lyudmilanovikova@hotmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ПАГО-ІСТОРІОГРАФІЮ ЯК НАПРЯМОК РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ХІХ СТ.

На сучасному етапі розвитку історичної науки та історичного краєзнавства в Україні спостерігається тенденція до становлення окремого напрямку досліджень, пов'язаного з вивченням історії сільських населених пунктів. У таких умовах доцільно звернутися до витоків цього напрямку у ХІХ ст., надати йому окреме термінологічне визначення як паго-історіографії.

Мета даної статті – обґрунтувати необхідність виділення паго-історіографії як окремого історіографічного напрямку регіонально-історичних досліджень у ХІХ ст., визначити загалом його можливу внутрішню структуру.

Проведене дослідження виявило можливість виділення окремого історіографічного напрямку - паго-історіографії. Запропонована структура паго-історіографії, з'ясовано наявність регіональних особливостей пагус-історичних досліджень.

Ключові слова: паго-історіографія (вивчення історії сіл) в Україні у ХІХ ст.; регіональна історіографія у ХІХ ст.; регіональна (місцева, локальна) історіографія в Україні.

Liudmyla Novikova
ORCID.ORG/ 0000-0003-4764-7867
The candidate of Historical Sciences,
the docent at the
Department of history of Ukraine
of I. I. Mechnikov Odesa
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
novikova@onu.edu.ua
lyudmilanovikova@hotmail.com

TO THE QUESTION ON PAGO-HISTORIOGRAPHY AS A BRANCH OF REGIONAL-HISTORICAL RESEARCH IN THE XIX CENTURY

Summary

At the present stage of development of historical science and historical local studies in Ukraine there is a tendency to forming a separate direction of research, connected with studying the history of villages. In such circumstances, it is advisable to refer to the origins of this direction in the XIX century. The main idea of the article is that the study of the history of villages, which were carried out in different regions of Ukraine in the XIX century, can be combined into one historiographical direction under the title suggested in the article – “pago-historiography”, which, in turn, has a complex subject structure.

The purpose of this article is to substantiate the need to establish pago-historiography as a separate historiographical direction of regional historical research in the XIX century.

The article examined the impact of certain general concepts of historical research on the development of pago-historiography, in particular, the consideration of the history of regions in terms of the history of their settlement. Coverage of the history of settlement of a particular region could use a general territorial approach, reflecting the history of all rural settlements that existed in a particular region. At the same time, the widespread practice was the image of the settlement process through coverage of the history of certain groups of settlements: Orthodox, Cossack, all colonies, foreign colonies.

The article also reveals the peculiarities of highlighting the history of villages in different regions. The specifics of the content of the research depended on the specific historical experience of a particular regional society. Accordingly, there was a significant difference in the coverage of the history of villages in the former Hetmanate and Eastern Galicia.

Thus, the study of researches and works on the history of villages, which were carried out in different regions of Ukraine in the XIX century, proves that they can be combined into one historiographical direction under the proposed name in the article – pago-historiography. At the same time, several internal directions can be identified: research of the history of villages in the context of studying the history of settlement of regions, which, in turn, can be divided into separate types, depending on the subject of research and author's task; research of the history of villages in the context of the history of cities; research of the history of villages at the background of the history of the territory on which they are located, with a significant diachronic recess, as far as the historical tradition allows; research of the social history of villages of different regions, reflected in the specifics of the historical narrative; special studies of the history of individual villages; general studies of the history of settlements of a particular region. Along with the gained issues, it should be noted that the proposed internal structure of pago-historiography requires additional development.

Key words: *pago-historiography (studying the history of villages) in Ukraine in XIX c.; regional historiography in XIX c.; regional (local) historiography in Ukraine.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки та історичного краєзнавства в Україні спостерігається тенденція до становлення окремого напрямку досліджень, пов'язаного з вивченням історії сільських населених пунктів. У таких умовах доцільно звернутися до витоків цього напрямку у ХІХ ст., надати йому окреме термінологічне визначення як паго-історіографії (від латинського слова *pagus*, одне зі значень якого – село, сільська громада).

Також слід відзначити, що, незважаючи на наявність значної історіографії, присвяченої історії краєзнавчих та регіонально-історичних досліджень у ХІХ ст., вивчення історії сіл у вказаний період, у порівнянні з вивченням історії міських пунктів, значно менше користувалося спеціальною увагою науковців.

Мета даної статті – обґрунтувати необхідність виділення паго-історіографії як окремого історіографічного напрямку регіонально-історичних досліджень у ХІХ ст., визначити загалом його можливу внутрішню структуру.

Сучасна спеціальна історіографія проблеми представлена здебільшого історіографічними екскурсами, які здійснюють автори історії окремих сіл (Марчук, 2001: 71).

У ХІХ ст. вивчення історії сільських населених пунктів стимулювалися такими науковими чинниками, як практика топографічних описів, розвиток історико-статистичних досліджень тощо. Одним з важливих чинників історіографічного характеру була увага дослідників до історії заселення тих чи

інших регіонів. Це визначало й головні аспекти історії сіл, які відображалися у відповідних працях – найчастіше це історія заснування села, поява першого населення. Серед інших чинників активізації паго-досліджень можна вказати на політичні – державну політику заселення окремих регіонів, реалізація якої супроводжувалася виникненням іноземних та внутрішніх колоній, зростання суспільного інтересу до селянства, у зв'язку з підготовкою та проведенням селянської реформи, соціо-культурні чинники, зокрема, участь священників у вивченні своїх єпархій з метою отримання важливої для практичної діяльності інформації, цілеспрямована робота по пропаганді історико-краєзнавчих досліджень.

Звертаючись до історії сільських населених пунктів як історії колоній, необхідно відзначити, що автори відповідних праць найчастіше керувалися, як було вказано потребою з'ясувати процес заселення регіонів, з іншого боку, подібні дослідження аналізували сутність та наслідки державної політики колонізації, як позитивні, так і негативні.

Висвітлення історії заселення того чи іншого регіону могло використовувати загальний територіальний підхід, відображаючи історію всіх сільських населених пунктів, які снували в тому чи іншому регіоні (з цим ми зустрічаємося, наприклад, в описах губерній, здійснених офіцерами Генерального штабу Російської імперії). Водночас поширеною практикою було зображення процесу заселення через висвітлення історії окремих груп населених пунктів: православних, козацьких, всіх колоній, іноземних колоній.

Так, у дослідженні архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) щодо заселення території Херсонської та Таврійської єпархії, автор, описуючи православну єпархію, мав конкретну мету – дати нарис заснування православних церков. У зв'язку з цим опинялося питання заснування православних сіл, яке часто мало місце майже водночас, на думку архієпископа Гавриїла, з храмами. Водночас автор визнавав різноманітність етнічного й конфесійного складу населення півдня України (Гавриил, 1848: 1). Представляє інтерес увага дослідника саме до сільської історії, до

заснування сіл. Він надихається почуттям любові до своєї вітчизни, висловлює жаль, що історія рідного села залишається невідомою – ні хто його заснував, ні хто засновник і так далі. Але, відзначає архієпископ Гавриїл, жителі Новоросійського краю (півдня України), отримують від нього відповідь на питання щодо заснування своєї малої вітчизни (Гавриил, 1848: 3-4).

У свою чергу, низка досліджень цілеспрямовано зверталася до питання заснування козацьких сільських населених пунктів на території Нової Січі.. У зв'язку з цим можна згадати колишнього запорожця М. Л. Коржа, «оповіді» якого були упорядковані архієпископом Гавриїлом (В. Ф. Розановим) (Корж, 1842). Один з розділів його записок має властиву назву: «Про стародавні запорозькі селища, що були ще до атакування Січі» (Корж, 1842: 84-94). Всього селищ М. Л. Корж нараховує 17, тоді як, на його думку, «...на інших місцях, по всіх Запорозьких володіннях, були одні тільки зимівники, хутори і курені (шалаша) козацькі, як у кочуючих Ногайців...» (Корж, 1842: 93).

Певний історіографічний підсумок висвітлення питання про кількість козацьких населених пунктів на території Нової Січі підводить Д. І. Багалій, наводячи дещо інші цифри з різних джерел (Багалей, 1889: 27-28).

Однією з ранніх публікацій, присвячених історії створення всіх – внутрішніх (у Російській імперії) та іноземних колоній – у Новоросійському краї (півдні України) була стаття «Обозрение колоний Южной России» (1924 р.) у журналі «Северный архив». Автор приділяє увагу причинам міграцій різних груп переселенців, визначає час заснування колоній. Звертаючись до заснування німецьких колоній у Сімферопольському повіті, він, зокрема, відзначає, що колонія Розенталь заснована у 1805 р. переважно католиками з Вюртембергу та Пфальцу; звертає увагу на те, що у Феодосійському повіті болгарські колонії Кишлав та Старий Крим засновані у 1804 та 1810 рр. різними групами болгарського населення. Серед різних за етнічним походженням колоній згадується й «малоросійська слобода» Петрівка біля Феодосії, заснована козаками-переселенцями з Чернігівської

губернії з метою забезпечити перевозки казенних вантажів з Феодосії на Арабатську стрілку (Обозрение, 1824).

Прикладом вивчення історії колоній як історії досвіду реалізації державної політики є розвідка А. О. Скальковського «Еврейские колонии на юге России в 1880-х годах» (1881) (Скальковский, 1881). Вона з'явилася в умовах розгортання антиєврейських погромів, що супроводжувалися активізацією суспільної уваги до ролі єврейського населення в економічному житті на території України.

Звертаючись до питання заснування єврейських землеробських колоній, А. О. Скальковський загалом виступає проти цього соціально-економічного досвіду, вказуючи на непристосованість єврейського населення до землеробської праці (відсутність подібної традиції), на загрозу поширення високої смертності. Історик відзначає, що заснування єврейських колоній на півдні України почалося добровільно, на основі бажання, за його висловом, «багатьох сімей» відправитися у степ, з метою засновувати села і займатися хліборобством та скотарством. Тобто А. О. Скальковський представляє заснування єврейських землеробських колоній як ініціативу з боку самого населення, підтриману урядом. Внаслідок цього, у 1807-1910 рр. у Херсонському повіті було засновано 8 колоній, зокрема, Бобровий Кут, Сейдеминуха, Ефенгар, Ізраїлівка та ін. Однак процес створення колоній виявився важким, внаслідок відсутності звички до землеробства та смертності, що спонукало герцога А. Е. де Рішельє звернутися до уряду з проханням призупинити колонізацію. У 1830 р. знову було дозволено заснування колоній на півдні та Бессарабській області, внаслідок чого, відзначає А. О. Скальковський, у Новоросійському краї на початку 1860-х рр. було 28 колоній з населенням 20 тисяч чоловік. Практично критикуючи в даному випадку урядову політику, дослідник відзначає, що більша частина колоній знаходилась у тому ж стані, що і при А. Е. де Рішельє.

Позитивні наслідки урядової політики сільської колонізації півдня відображені в іншому дослідженні А. О. Скальковського, присвяченій болгарським колоніям (Скальковский, 1848: 1).

Особливим видом паго-досліджень є висвітлення історії окремих сіл, починаючи не з часу їх заснування, а з періоду заселення території, на якій вони розміщувалися, особливо у випадку, коли ця територія мала глибокі доступні до пізнання історичні традиції. Тут ми зустрічаємося з прикладом розширення меж історичного розвитку до палеоліту, а також розгляду історії населеного пункту до його заснування як історії території, на якій він розташований, і далі вже власне як історії відповідного населеного пункту. Така дослідницька модель часто зустрічалася при висвітленні історії міст.

Ілюстрацією подібного підходу є праця Д. І. Еварницького (Яворницького) «История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда» (1892) (Эварницкий, 1892). Автор звертається, в першу чергу, до історії місцевості, на якій було засновано село. Він відзначає, що археологічні пам'ятки свідчать про те, що ця місцевість була заселена ще в доісторичні часи. Далі він згадує відомості Геродота про жителів Інгуло-Дніпровської місцевості, які свідчать про те, що тут проживали скіфи-орачі, а з I до XI ст. змінилося «одинадцять інших народностей» (Эварницкий, 1892: 5). У IX ст., за визначенням Д. І. Яворницького, на цій території мешкали вже лютичі та тиверці, а надалі народи «виключно тюркського походження», до яких автор зараховує угрів, половців та печенігів (яких ототожнює з узами). З XIII до XV ст. пониззя Дніпра та Олешки були зайняті генуезцями. Д. І. Яворницький, не довіряючи даним карти Річчі Заноні, відзначає, що на її основі можна дійти висновку, що генуезька фортеця Святого Олександра була поставлена «якраз на місці саду теперішнього власника Фалеївки» (Эварницкий, 1892: 6). З іншого боку, історик вказує на те, що є більш достовірні дані про розміщення фортеці на місці сучасного Херсону. Розбирає він й інші гіпотези, підводячи підсумок, що де б не була ця фортеця, якесь генуезьке поселення в гирлі Інгульця було. За генуезцями прийшли ногайські татари, і на місці села

існували їх кочів'я, сліди яких, за свідченням і описом автора, збереглися біля села і «дотепер» (Еварницький, 1892: 7). Далі, після ліквідації Запорозької Січі, роздавалися так звані «дачі» на її території, і описувана місцевість під назвою «Інгульської дачі» у 1780 р. була відведена прем'єр-майору Михайлу Леонтійовичу Фалєєву. Це була людина, близька до Г. О. Потьомкіна, засновник багатьох установ у Миколаєві, учасник розвитку «дніпровсько-чорноморського флоту» тощо. З 1792 р., відзначає Д. І. Яворницький, Фалєївка належала вже Федору Савелійовичу Комстадіусу (Еварницький, 1892: 10-11), син якого, Август, по лінії дружини знаходився в родинному зв'язку з «колишнім малоросійським гетьманом» Данилом Апостолом (Еварницький, 1892: 17). Багато уваги історик приділяє місцевому землеволодінню, публікує документи.

Одним з напрямків вивчення історії сіл є розгляд її в контексті історії розвитку міст. Прикладом є ювілейна праця з історії Катеринослава, що була підготовлена М. М. Владимировим та видана у 1887 р. (Владимиров, 1887). Автор, зокрема, вказує на поглинання Катеринославо-першим Новоселиці. Наводячи відомості про заснування 2-го Катеринослава, він відзначає, що був обраний правий берег Дніпра між Новим та Старим Кайдаками, «саме те місце, на якому знаходилась старожитня козацька слобода Половиця», вказує на відомості щодо початку існування слободи (як і Д. І. Яворницький, він починає ще з давніх часів заселення місцевості, з XIII ст.), її значення в історії козацтва. М. М. Владимиров вказує на те, що заснування міста на місці Половиці призвело до заснування нових населених пунктів. Так, козак Андрій Мандрика перейшов на інше місце по-сусідству та заснував Мандриківку [Владимиров, 1887: 30-35].

Свою версію сільської історії на Лівобережній Україні подає О. М. Лазаревський. Завдяки своєму професійному інтересові до правових джерел (зокрема, щодо поземельних суперечок тощо), дослідник зосереджує свою увагу на історії соціальних відносин. Висвітлюючи історію окремих сіл, він звертає увагу на заснування, походження назви, соціальну структуру,

історію землеволодіння, активність місцевих жителів у боротьбі за свої соціально-економічні права. Головний лейтмотив історії сіл на території колишньої Гетьманщини – це історія втрати мешканцями певного села козацького стану чи статусу селян вільного козацького села й перетворення їх на приватних підданих, що, у свою чергу, спонукало їх до боротьби за колишні права.

Зокрема, звертаючись до історії сіл Великий та Малий Самбір Конотопського повіту, О. М. Лазаревський використовує усний переказ місцевих жителів, записаний у 1721 р. У цьому джерелі йшла мова про вплив на історію села великих подій сучасності – «війн Хмельницького», «Чигиринської війни» (Лазаревский, 1886: 1-2). Також на основі цього джерела детально висвітлює автор поземельні суперечки між жителями села Малий Самбір та чернігівським полковником Я. Лизогубом, при цьому наводяться «цікаві відомості про Мазепу» (Лазаревский, 1886: 2). Далі історія села набуває форми історії кількох розмежувань з А. Лизогубом. О. М. Лазаревський вказує на те, що обидва Самбори за І. С. Мазепи були взяті на булаву, утворене Самборське староство. Останнє було причислено до Батуринської волості, яка в 1727 р. перейшла до скарбниці (казни). Далі О. М. Лазаревський детально висвітлює, як свавілля місцевого старости, його безкарність при попустительстві батуринського управителя, який «дивився на зловживання старостів крізь пальці, тому що і сам робив те саме», призвело до економічного занепаду староства і поставило питання щодо зміни адміністрації. Й.-Б. Вейсбах змінив адміністраторів та склав докладних опис обох Самборів, текст якого О. М. Лазаревський включив до своєї розвідки (Лазаревский, 1886: 3-8). Матеріал опису підтверджують те, що «самбірські козаки в цей час називалися підданими нарівні з селянами» (Лазаревский, 1886: 10). Історик відзначає, що спершу з боку козаків не було протестів, і висловлює припущення, що це могло бути наслідком того, що у порівнянні з козацькою службою, нове становище здалося більш сприятливим. Згодом колишні козаки стали заявляти протести проти навернення у селянство, «але

було вже пізно» (Лазаревский, 1886: 10). Й.-Б. Вейсбах, в свою чергу, у старостві та волості ініціював створення казенного кінного заводу, що призвело до приєднання ним до своєї волості кількох сіл «на невідомій основі». З 1750 р. волость була віддана К. Г. Розумовському. Як відзначив історик, «з подальшої історії Самборів можна відзначити лише ті спроби, що були зроблені деякими з колишніх козаків до звільнення їх від селянства. Спроби ці з'явилися відразу після того, як К. Г. Розумовський залишив гетьманство, при П. О. Румянцеві (Лазаревский, 1886: 10). Однак індивідуальні звернення не призвели до відновлення козацького стану.

Отже, робить висновок О. М. Лазаревський, «жителі Великого та Малого Самборів втратили козацтво поголовно і назавжди» (Лазаревский, 1886: 11), залишаючись до 1853 р. кріпаками Розумовських. Після цього вони отримали статус державних селян.

Серед іншого, О. М. Лазаревський звертається до питання щодо походження назви сіл, висловлюючи кілька гіпотез (Лазаревский, 1886: 1).

В історії іншого села Конотопського повіту, Дентовки, О. М. Лазаревський відображає дещо іншу картину соціальної історії. Автор приділяє увагу долі саме селянської групи населення села. Заснування Дентівки історик відносить до середини XVII ст., висловлюючи припущення, що воно було засноване, «можливо, під час війн Хмельницького «нахожими» з правого берега Дніпра людьми» (Лазаревский, 1886: 11). Він висвітлює історію села, вказуючи на чергування періодів, коли воно то потрапляло у приватну власність, то знову перетворювалось, внаслідок відсутності царської грамоти на підтвердження приватного володіння, у «вільне військове село» (Лазаревский, 1886: 14). Водночас землі села продовжували привертати увагу потенційних власників, які намагались не на основі права, а шляхом купівлі та прямого захоплення земель села, обмежити сільські права (при І. Скоропадському). Жителі села виявили неабияку активність у захисті своїх прав, і після смерті І. Скоропадського та його представника-господаря добилися повернення незаконно віднятих земель селу. Але, як відзначає О. М.

Лазаревський, «рішення Полуботка було не кріпким» (Лазаревский, 1886: 15), і село знову потрапило у приватне володіння, частина селян втратила особисту свободу. З огляду на те, що Дентівка була включена до Батуринської волості, яка, в свою чергу, була передана у володіння Розумовського (згодом інших приватних власників), селяни перетворилися, за висновком О. М. Лазаревського, на кріпаків (Лазаревский, 1886: 16).

Свою специфіку, що відповідає регіональним особливостям історичного досвіду, мало висвітлення історії сіл у Західній Україні. Прикладом є історія с. Мшанецьке (у «Записках НТШ»), автором якої був М. Зубрицький (Зубрицький, 1906). Як відзначає автор, він почав збирати «старі папери в церкві, в деканальних збірках ... між тутешніми селянами». Останнє виявилось непростим завданням, тому що «селяни не довіряють інтелігентам і своїм духовним» та не хотіли показувати свої документи, а політика австрійського уряду (очевидно, в земельному питанні) взагалі змусила селян просто спалити багато документів, що могли би стати джерелом для дослідження історії села (Зубрицький, 1906: 114-116). Тому М. Зубрицький, посилаючись на однаковість побуту інших сіл, залучає також джерела з їх історії для висвітлення розвитку с. Мшанця. У нього у розпорядженні опинилися документи з середини XVII ст. до 1873 р. Заснування села автор відносить ще до XV ст., маючи непрямі свідчення (Зубрицький, 1906: 117). Надалі він стежить за історією громади, солтівства, вїтївства, зміною в заняттях населення, побуті, публікує біографічні дані стосовно вїтїв, звертаючи увагу на те, що вони зробили для села тощо.

Отже, проведене дослідження виявило можливість виділення окремого історіографічного напрямку в регіонально-історичних дослідженнях – паго-історіографії – який був пов'язаний з висвітленням історії сільських населених пунктів. При цьому можна виділити кілька внутрішніх напрямків: дослідження історії сіл в контексті вивчення історії заселення регіонів, що, що, у свою чергу, можна поділити на окремі види, в залежності від предмету дослідження та авторського завдання; дослідження історії сіл в контексті

історії міст; дослідження історії сіл на тлі історії території, на якій вони розташовані, зі значним діахронічним заглибленням, наскільки дозволяє відома історична традиція; дослідження соціальної історії сіл різних регіонів, що відбивалися у специфіці історичного нарративу; спеціальні дослідження історії окремих сіл; загальні дослідження історії населених пунктів певного регіону. Поряд з отриманими висновками, необхідно відзначити, що запропонована внутрішня структура паго-історіографії потребує додаткової розробки.

Список використаних джерел та літератури

- Багалей, 1889 - Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: исторический этюд. Киев, 1889. 120 с.
- Владимиров, 1887 - Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава, 1787 – 9 мая 1887. Екатеринослав, 1887. 4, II, III, 275 с.
- Гавриил, 1848 - Гавриил [В. Ф. Розанов], архиепископ Херсонский. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Одесса, 1848. 71 с.
- Зубрицький, 1906 - Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту. Матеріали до історії галицького села // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 114-167.
- Корж, 1886 - Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. 95 с.
- Лазаревский, 1886 - Лазаревский А. М. Исторические очерки сел Конотопского уезда : Юго-восточная часть уезда / А. М. Лазаревский. – Чернигов: Тип. Губ. Правления, 1886. – 33 с.
- Марчук, 2001 - Марчук В.Ю. Історія села Дідівщина Фастівського району Київської області // Краєзнавство. 2001. №1. С. 71-74.
- Обозрение, 1824 - Обозрение колоний Южной России: (оригинальное российское сочинение) // Северный архив. СПб., 1824. Ч. 9. С. 142-151.
- Скальковский, 1848 - Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: статистический очерк. Одесса, 1848. 156 с.
- Скальковский, 1881 - Скальковский А. Еврейские колонии на юге России в 1880-х годах // Одесский вестник. 1881. 17 нояб.
- Эварницкий, 1892 - Эварницкий Д. И. История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда. СПб., 1892. 98 с.

References

- Bagaley, 1889 - Bagaley D. I. Kolonizatsiia Novorossiiskogo kraia i pervyie shagi iego po puti kultury: istoricheskii etiud [Colonization of the New Russia region and its first steps along the path of culture: historical study]. Kiev, 1889. 120 s. [in Russian].
- Evarnitskii, 1892 - Evarnitskii D. I. Istoriia sela Faleievki-Sadovoi Khersonskoi gubernii i uiezda [History of the village of Faleevka-Sadova Kherson province and the district]. SPb., 1892. 98 s. [in Russian].
- Gavriil, 1848 - Gavriil [V. F. Rozanov], arkhiepisokp Khersonskij. Istoriko-khronologicheskoe opisanie tserkvej eparkhii Khersonskoj i Tavricheskoi [The Historical and Chronological Description of the churches of Kherson and Tavriia Diocese]. Odessa, 1848. 71 s. [in Russian].
- Korz, 1842 - Korzh N. L. Ustnoie povestvovaniie byvshego zaporozhtsa, zhytielia Ekaterinoslavskoj gubernii i uiezda, seleniia Mikhajlovki, Nikity Lieontiievicha Korzha [The former Zaporozhian Cossack Oral Narration]. Odessa, 1842. 95 s. [in Russian].
- Lazarevskij, 1886 - Lazarevskij A. M. Istoricheskie ocherki siol Konotopskogo uiezda : Iugo-Vostochnaia chast' uiezda [The Historical Essays for villages of Konotop County : South-East part of the County]. Chernigov, 1886. 33 s. [in Russian].
- Marchuk, 2001 – Marchuk V. Yu. Istoriia sela Didivshchina Fastivs'kogo raionu Kyivs'koi oblasti [History of the village Didivshchyna of Fastiv district, Kyiv region] // Kraieznavstvo. 2001. № 1. S. 71-74. [in Ukrainian].
- Obozreniie, 1824 – Obozreniie kolonii Yuzhnoi Rossii [Review of the colonies of South Russia] // Severnyi arkhiv. 1824. Ch. 9. S. 142-151. [in Russian].
- Skal'kovskii, 1848 - Skal'kovskii A. Bolgarskie kolonii v Bessarabii I Novorossiiskom kraie [Bulgarian Colonies in Bessarabia and New Russia region]. Odessa, 1848. 156 s. [in Russian].

Skal'kovskii, 1881 - Skal'kovskii A. Yevrejskiie kolonii na Yuge Rossii v 1880-kh godakh [Jewish colonies in Southern Russia in the 1880s] // Odesskii vestnik. 1881. 17 noiabria. [in Russian].

Vladimirov, 1887 - Vladimirov M. M. Piervoe stolietie g. Ekaterinoslava, 1787 – 9 maia 1887 [The First Centenary of c. Ekaterinoslav, 1787 – 9 of May 1887]. Ekaterinoslav, 1887. 4, II, III, 275 s. [in Russian].

Zubryts'kyi, 1906 - Zubryts'kyi M. Selo Mshanets' Starosambirs'kogo povitu. Materialy do istorii galyts'kogo sela [Village Mshanets of Starosambirsky district. Materials for the history of the Galician village] // Zapysky NTSh. 1906. T. 70. Kn. 2. S. 114-162. [in Ukrainian].